

Зоран Ранковић

*Православни богословски факултет, Београд, Србија
e-mail: rankovicrbf@gmail.com*

СЛОВО ЈЕВТИМИЈА ТРНОВСКОГ О ЦАРУ КОНСТАНТИНУ У ЈЕДНОМ СРПСКОМ ЗБОРНИКУ

***Апстракт:** У овоме раду указаће се на препис Јевтимијева Похвалнога слова Константину и Јелени. Препис који представљам сачуван је у српском рукописном Зборнику слова, житија и других састава који се чува у Књижевном архиву Матице Словачке у Мартину, сигнатура J 2708, а датиран је првим деценијама 16. века.*

***Кључне речи:** Српскословенски језик, Зборник слова, житија и других састава, Јевтимије Трновски, Похвално слово Константину и Јелени.*

Огромна пространства насељена словенским народима још од средњег века спајали су једна вера и један језик, чинећи тако ареал „Slavia Orthodoxa“. Овим термином означава се руско-бугарско-српски културноисторијски простор повезан традицијом старословенског језика и православља.¹ На географском простору ареала „православног словенства“ одвијала се жива међусловенска духовна и културна сарадња; духовне, црквене и културне прилике показују многе заједничке црте и преклапања, токови „давања“ и „примања“ били су вишесмерни.² Књижевност ареала „Slavia Orthodoxa“, нарочито на подручју хагиографије и литургичког наслеђа, такође је најтешње међусобно повезана, а што је омогућено стварањем на, у основи, једном и истом књижевном језику језику – старословенском.

У оквиру узајамног укрштања и утицаја словенског писаног наслеђа десио се и процес српске рецепције стваралаштва трновског патријарха Јевтимија. Циљ овога рада је да представи српски препис Јевтимијевог Похвалнога слова Константину и Јелени који је сачуван у једном српском зборнику из 16. века. Најпре ћу, у кратким цртама, указати на важне моменте животописа патријарха Јевтимија и његово стваралаштво, потом ћу дати напомене о српском рукопису са наведеним Похвалним словом и указати на извесне филолошке карактеристике овога састава.

Патријарх Јевтимије пореклом је вероватно из неке трновске бојарске породице а рођен је између 1320. и 1330. године.³ У Трнову је око 1350. године

¹ Трифуновић 2009, 12, нап. 3.

² Види нпр. Подскалски 2010; Трифуновић 2009, 304-335.

³ О биографији и делатности Јевтимија Трновског види новије радове са старијом литературом:

примио монашки чин и, после краћих боравака у различитим манастирима, постао ученик и сарадник Теодосија Трновског у манастиру Килифарево. Са Теодосијем је 1362. или 1363. године отпутовао у Константинопол и боравио најпре у манастиру св. Маманта а потом и у Студитском манастиру. У Константинопољу се упознао са исихастичком духовном традицијом. Око 1365. године Јевтимије је отишао на Свету Гору, боравио је у Великој Лаври и кули Селина близу Зографа. Ту је пребивао у „созерцатељном безмолвију“ упознавајући се са књижевним збивањима на Атосу на коме се у то време, између осталог, радило на прилагођавању богослужбених текстова Јерусалимској богослужбеној традицији. У Бугарску се вратио 1371. године и уз помоћ цара Јована Шишмана подигао код Трнова манастир Свете Тројице. У овоме манастиру започета је делатност на сређивању правописа и коректури литургијских текстова. Овај рад је интензиван након избора Јевтимија, 1375. године, за патријарха Трнова.⁴ После турског освајања Трнова 1393. године патријарх Јевтимије прогнан је у манастир Бачково код Пловдива, где је и уснуо 1402. године. Целокупна делатност патријарха Јевтимија носи печат исихастичке традиције.⁵ Од патријарха Јевтимија сачувана су четири житија, четири похвална слова, четири посланице и две службе.⁶

Једно од четири похвална слова Јевтимија Трновског посвећено је равноапостолном цару Константину и његовој мајци истога ранга од 306. године Јелени.⁷ *Похвално слово Константину и Јелени* патријарх Јевтимије изговорио је у Трнову⁸ на дан празновања њихова спомена – 21. маја, вероватно у време када је седео на патријаршијском трону. Вероватно је богослужењу у оквиру којег је ово *Похвално слово* изговорено присуствовао и сам цар Јован Шишман, који је био иницијатор настанка похвале и коме се патријарх, при крају слова, обраћа речима:⁹ „сѣи ты ѿ на(с)ъ бл(а)гочѣстивѣишии ц(а)рю ѿманне шишмане љубимѣи даръ, иже на сѣе на(с)ъ(ъ) понѣдвѣи слово“. Обраћањем цару, као пастир бугарскога народа и учитељ цара Јована Шишмана, патријарх Јевтимије се постарао да га упозна са житијем светог цара Константина који треба да буде образац свим истинским хришћанским царевима¹⁰ и да изнесе идеју о љубави владара према Цркви, што стоји у основи исихастичке концепције духовне доминације Цркве и њене пастирске улоге у друштву,¹¹ која позива на

јединство Цркве и државе пред надлазећим опасностима.¹² Стога у науци постоји мишљење да ово *Похвално слово* припада оним текстовима који су упућени царској породици.¹³

Похвално слово Константину и Јелени заиста је похвално, јер има за циљ да узвелича и похвали хероје,¹⁴ али је истовремено прожето и историјско-новесним карактером – то је житије Константина и Јелене које почива на историјским фактима.¹⁵ За обликовање овога слова патријарх Јевтимије се користио раним и позновизантијским изворима. На почетку IV главе – поделу на главе извршио је Е. Калужњацки¹⁶ – сам патријарх Јевтимије наводи да преузима од Јевсевија Кесаријског (накоже сказъеть евъсвѣе кесарѣиски), првог црквеног историчара и аутора житија Константина Великог. Истовремено, Јевтимије се служио и *Црквеном историјом* Никифора Калиста Ксантопула и делима Симеона Метафраста и Јевтимија Зигабена.¹⁷ Из доступних коришћених извора патријарх Јевтимије у своје *Похвално слово* поједине фразе дословно преноси, понеке скраћује, она места која су му звучала као анахронизми преноси прекрајајући их,¹⁸ покатакд преузето допуњује.¹⁹ Поједини моменти из *Похвалнога слова* могу се разумети само поређењем са византијским изворима. Са данашње тачке гледишта, Јевтимијево *Похвално слово* има компилаторско-преводни карактер.²⁰

Јевтимијево *Похвално слово Константину и Јелени* среће се у две редакције: дужој и краћој. У скраћеној редакцији изостављени су пасажии актуелни за време његовог настанка. Према новијим истраживањима,²¹ скраћена редакција је дело самога патријарха Јевтимија, који је желео да *Похвално слово* прилагоди за произношење и читање у цркви. Тиме се отворио пут укључивању ове *Похвале* у зборнике хагиографског састава, намењене ширем простору и временском континууму, као што је и српски рукописни *Зборник слова, житија и других састава*. Разлике међу редакцијама јављају се у зависности од присуства или одсуства завршног обраћања цару Јовану Шишману.²²

Зборник слова, житија и других састава чува се у Књижевном архиву Матице Словачке у Мартину, сигнатура J 2708.²³ Филигранолошком анализом датиран је првим деценијама 16. века.²⁴ Рукопис има 292 листа величине 300 x 195 mm. Једностубачни текст формата 225 x 125 mm са 25 редова на страни

Иванова 1986; Петканова 1992, 153-155; Подскалски 2010, 306-307.

⁴ Историја на бугарската средновековна литература 2008, 576.

⁵ О исихазму у Бугарској, са исцрпном литературом, види: Хоружиј 2004, 681-706.

⁶ О сабраним делима патријарха Јевтимија види: Калужњацки 1901; Патријарх Евтимий, Съчинения 1990. Поводом 165-годишњице рођења Е. Калужњацког, Д. Кенанов је дао осврт на његову књигу, са навођењем новије литературе посвећене делима патријарха Јевтимија: Д. Кенанов, Евтимиевистът Емил Калужняцки (<http://www.uni-vt.bg>).

⁷ О цару Константину види: Burkhart 2006.

⁸ Mihailă 1983, 89.

⁹ Надредна слова спуштају се у ред и стављају се у изломљене заграде, реконструисана слова стављају се у полукружне заграде.

¹⁰ Русев 1982, 22-23.

¹¹ Историја на бугарската средновековна литература 2008, 527-529.

¹² Подскалски 2010, 381.

¹³ Види нпр. Историја на бугарската средновековна литература 2008, 578.

¹⁴ Русев 1982, 15-16.

¹⁵ Русев 1982, 15.

¹⁶ Mihailă 1983, 92.

¹⁷ Иванова 1981а, 316-317. О неким паралелама између овога Јевтимијева састава и његових извора види: Иванова 1981, 3-15; Mihailă 1983, 89-98.

¹⁸ Иванова 1981, 8.

¹⁹ Mihailă 1983, 92-93.

²⁰ Иванова 1981, 8.

²¹ Иванова 1981а, 315-316.

²² Кенанов, Евтимиевистът Емил Калужняцки (<http://www.uni-vt.bg>).

²³ Cleminson 1996, 61-68.

²⁴ Најстарији препис ове похвале потиче из 1474. године: Михаила 1974, 169.

исписала су три писара полууставним писмом са елементима брзописа, мастилом црне боје, док су заглавља, иницијали и знаци пунктуације исписани киноваром. Није сачуван почетак рукописа.

Зборник садржи слова црквених отаца на разне теме, житија и чудеса изабраних светих, повести и друге поучне саставе. *Похвално слово царевима Константину и Јелени* исписано је на листовима 228v-267.

Препис Јевтимијева *Похвалнога слова* урађен је полууставним писмом. Морфологија слова одговара облицима који карактеришу писмо 16. века.²⁵ Десни крак слова д дебљи је и дужи од левог, подница је танка, лева ножица је дужа и дебља, незнатно искошена; језичак слова е је водораван или благо усмерен навише; код слова н танка спојница полази од врха левог, краћег, стуба и додирује десни, дужи, стуб близу његова врха; поред треног т среће се и двоног, као и високо једнострано т налик на штампану цифру 7; десни крак слова ѝ залази дубоко у горњи међупростор, понекад је пресечен украсном цртом; слово ф исписано је са задебљаним дугим стубом и врхом заравњеним или повијеним удесно; среће се ђ са високим и удесно искошеним стубом пресеченим извијеном линијом. Диграм оѣ понекад је исписан као лигатура коју чине слова а и ѣ; веће почетно в понекад је исписано са округлим петљицама и линијама петљица продуженим улево; среће се брзописно ж у реду облика положене осмице отворене са леве стране, стуб је висок и врхом је занесен улево; јавља се и надредно положено р са главицом на левој страни и окренутом горе.

Правопис којим је исписано *Похвално слово* може се карактерисати као ресавски, ненормиран, двојеров. У позицији где се полугласник могао вокализovati чешће долази *дебело јер* или *високо јер* него *танко јер*. Иза вокалног р и л долази *танко јер*. У једном примеру посведочен је прелазак вокалног л у о: *испонившемъ се*. Има примера вокализације *полугласника* у а: *такмо, страшанъ, съмодръжаць, благодарастъв'нїе, множаства, ликаствѣть, паприци, пастротами, скѣданъ*. Примери у којима се вршила македонска вокализација полугласа у о или е: *тогда, любовь, свитѣкъ, врѣтопъ, прилежено*, можда су пренети из предлошка. Супротни су примери у којима је исписано њ односно њ уместо етимолошког а: *наспїнїемъ, къафинъ (дворъ), въснемъ*. Код придева са групом -ствѣн-, као и других променљивих облика, могло је доћи до метатезе -въ- у -ѣв-: *моуѣствѣв'нъ, благодарастъв'нїе*. Група *ја* у поствокалском положају означена је чешће на ресавски начин (са а) него на рашки (са њ): *имѣаше, сїа, раскааше се, дѣяти, свїанъ*. Секвенца *је* и у почетном и у поствокалском положају најчешће је означена по ресавским правилима, при чему је у почетном положају већином исписано широко е, а ретко мало е, док је иза вокала слово е чешће од е: *ѣдиородное, ѣлены, его, наоучаемъ, мѣстныѣ, прїеть, авїе, трынадесятѣе*. У извесним примерима, како на почетку речи, тако и иза вокала, секвенца *је* обележена је на рашки начин: *еже, него, прочеѣ, съгласїе*. Секвенце *ѡа, ѡа, ѡе, ѡе*, сем у примеру

ѡеволенїа, редовно су исписане с лигатурама, што је одлика како ресавског тако и млађег рашког правописа.²⁶ Слово *з* ретко се среће, уместо њега исписано је *з*. Секвенца *чу* среће се са прејетованим вокалом: *чюд'нѣ, ал'чюце, чюдити се*, са изузетком једног примера исписаног са вокалом без јотације: *чюдїти се*; глас *ћ* је обележен на оба начина – без писања прејетованог вокала али и са њим: *кесарьскимъ(ь), македонїне, до океана*. Мешање слова *ѣ* и *е* је врло распрострањена појава; у неколико примера уместо етимолошког *ѣ* написано је *е*: *шлеме, довањахъ*, група *здн* могла је бити упрошћена у *зн*: *ѡпразниоци се*. Често се јавља писање удвојеног а: *великаго, въпрашалше, играахъ, къ запаадъ, (страха ради) ѡдвїскаа*. Секвенца *нк* у речима страног порекла обележена је двојачко: *сиг'глитъ, сн'клитъ*; присутна је интерференција *д* и *т*: *ѡ видлеме, въ вїт'лемеъ*; у примеру *лм'бади* присутна је транскрипција грчке лексеме. Посведочени су и облици: *кранїемвоу (гол'гоудъ), оуазснїсте (вѣрѡ)*.

Одступања од норме у области морфологије нису бројна. Код именица мушког рода *о основа јавља се продужетак -ов- из *и основа: *градѡвъ, рѡдовѡм(ь)*. У придевској и заменичкој промени женског рода у дативу једине, поред наставка -ѣмъ, среће се и -ои из народног говора: *ѣлн'скои, мрѣтѡи*, али и одступање: *къ лоу'шїи (и нескончаем'ѣи жїзни)*. У мушком роду употребљен је заменички облик *кои* из народног говора. Закон прегласа често се крши: *прѣсквр'нїшомоу, постављшомѡ*. Примећени су и примери одступања: *въ ѣдинѡм(ь) днїи, въ... пљкох(ь), стљпох(ь)*. Потврђен је облик императива са -е- уместо -и-, што представља дијалектизам: *потѣцїте се*.

Писар је начинио и неколико грешака, које је, углавном, исправио надредним дописивањем испуштенога. На извесним местима то није учинио, нпр. исписао је поново завршетак претходне речи и именицу која јој последује: *животвориваго дрѣва го дрѣва*, поновио је слог: *вар'ваварї* или изоставио слово: *вар'васкѡю*.

Упоређењем *Похвалнога слова* изданог од стране Калужњацкога²⁷ и овога које представљам уочавају се незнатне разлике. Уопштено гледано, преписивач *слова* из Зборника у Мартину прилагођавао је правопис својим узусима: писао је двојеровим системом, користио је и прејетоване вокале у поствокалском положају, уместо етимолошког *з* исписује *з*, присутна је вокализација полугласника и томе слично. Прва разлика се уочава већ у насловном заглављу: у издању Калужњацкога стоји *...похвалное светѡмъ...* а у Зборнику *...Слово похвалное с(вѣ)тѡм(ь)...*; на крају заглавља у Зборнику стоји *вл(аго)(с)(ло)ви ѡ(т)че*, што у издању Калужњацкога нема. Од осталих разлика указаћу на неколико на основу којих се може представити типологија интервенција каснијег преписивача. Тако, код Калужњацкога стоји *светѡхъ моученикъ чѣстныѣ съврати моци* а у Зборнику *с(вѣ)т(ы)хъ м(оу)(ч)(е)н(и)къ м(о)ли съ чѣстїю съврати моци*; у издању Калужњацкога стоји и *моствъ кам'ѣнъ въ нїи сътвори*

²⁵ Ђорђић 1990, 114.

²⁶ Ђорђић 1990, 211.

²⁷ Kalužniacki 1901, 103-146.

а у Зборнику и мостъ каменънъ въ неи сътвори; код Калужъацкога стоји да процвѣтеть нко кринъ а у Зборнику да процвѣтеть и шцвѣтеть нко кринъ; у завршној фрази код Калужъацког стоји въ бескнѣчнѣе вѣкы а у Зборнику въ неоуставнѣе вѣкы. Мале су разлике и у употреби граматичких облика. Тако, док у издању Калужъацкога стоје облици: потопленъ, запечатлѣвшѣ, въ правосоуди правъ, штлѣвнѣ, дотле у Зборнику преписивач исписује: потопленъ, запечатившѣ, въ правосоудивъ правъ, шлѣвѣѣ. Ове разлике указују на потребу акрибичног текстолошког проучавања наслеђа *Похвалнога слова* патријарха Јевтимија.

Указивање на Јевтимијево *Похвално слово Константину и Јелени* у српском препису у Зборнику слова, житија и других састава из првих деценија 16. века представља прилог за даља проучавања житијно-панегиричног наслеђа овога знаменитог бугарског патријарха.

Литература

- Burkhardt, Jakob: *Doba Konstantina Velikog*, Sremski Karlovci, Novi Sad 2006.
- Ђорђевић, Петар: *Историја српске ћирилице*, Београд 1990.
- Иванова, Климентина: *Византијските източници на Похвалата за Константин и Елена от Евтимий Търновски*, Старобългарска литература 10 (1981), 3-15.
- Иванова, Климентина: *Текстологически проблеми в житијно-панегиричното наследство на патриарх Евтимий Търновски*, Текстологија средновековних јужнословенских књижевности, Београд 1981 (а), 307-319 (ур. Д. Богдановић).
- Иванова, Климентина: *Патриарх Евтимий*, София 1986.
- История на българската средновековна литература*, София 2008.
- Kalužniacki, Emil: *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375-1393)*, Wien 1901.
- Кенанов, Димитър: *Евтимиевистът Емил Калужняцки* (За книгата на Емил Калужняцки „Съчинения на българския патриарх Евтимий“, Велико Търново 2010): <http://www.uni-vt.bg>
- Михаила, Георге: *Най-старият препис на Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски (Сборникът на Яков от Путна, 1474) в славяно-румънската традиция*, Търновска книжовна школа 1371-1971, София 1974, 161-177.
- Mihăilă, Gheorghe: „*Похвальное слово Константину и Елене*“ *Евфимия Търновского и его место в византийско-славяно-румънских литературных отношениях*, *Cyrrilomethodianum VII* (1983), 89-98.
- Патриарх Евтимий, *Съчинения*. Встъп. студия К. Янакиев. Съст. Кл. Иванова, София 1990.
- Петканова, Донка (ред): *Старобългарска литература: енциклопедичен речник*, София 1992.
- Подскалски, Герхард: *Средновековна теолошка књижевност у Бугарској и Србији (865-1459)*, Београд 2010.
- Русев, Пеню: *Похвалното слово за Константин и Елена от Евтимий Търновски*, Старобългарска литература 12 (1982), 14-29.
- Трифунџиѣ, Ђорђе: *Стара српска књижевност: основе*, Београд 2009.
- Хоружий, Сергей (ред): *Исихазам. Аннотированная библиография*, Москва 2004.
- Cleminson, Ralf: *Cyrillic manuscripts in Slovakia*, Martin 1996.

Zoran Ranković

**A SERMON BY ST. EVTIMIY OF TRNOVO
ON TSAR CONSTANTINE THE GREAT IN A SERBIAN CODEX**

In the Archives of the Matica Slovenska in Martin, the Serbian manuscript *Codex of sermons, hagiographies and miscellanea* is stored, under the call number J 2708, containing a copy of a Panegyric of Constantine and Helen by patriarch Evtimiy. This paper, dealing with specific philological features of the text, represents a contribution to the investigation into the Serbian reception of some works by patriarch Evtimiy.